

Filologiya elmləri namizədi, Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Ərəbdilli əlyazmalar şöbəsinin müdiri Kamandar Kazım oğlu Şərifli (Şərifov) 20.01.1940-cı ildə anadan olmuşdur. 1963-1968-ci illər ərzində Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünəşliq fakültəsinin ərəb şöbəsində, 1966-1967-ci illərdə isə Misir Ərəb Respublikasının ən məşhur ali məktəblərindən biri olan Qahirə Universitetində təhsil almışdır. 1968-1970-ci illər Misirdə, 1976-1980-ci illər İraqda və 1988-1990-cı illər Yəməndə işləmişdir.

1971-ci ildən etibarən Əlyazmalar institutunda elmi fəaliyyətə başlamış, Azərbaycan mətnşünaslığının nəzəri problemlərinin öyrənilməsi istiqamətində ilk dəfə olaraq bir sıra fundamental tədqiqatlar aparmış və həmin tədqiqatlar ayrı-ayrı kitablarda işıq üzü görmüşdür. Orta əsr yazılı abidələri üzərində apardığı məhsuldar araşdırmaların nəticələri 125 məqalədə və 10 kitabda, o cümlədən dörd monoqrafiyada nəşr edilmişdir. Bu kitabların bir qismi ali məktəblərimizdə dərs vəsaiti kimi tədris olunur.

*Əlyazmaşünası külünglə Bisütun dağı yaran Fərhada bənzədirəm.
Kamandar Şərifli*

KAMANDAR ŞƏRİFLİ

Ş.Ə.24
K-708
295

MƏTNŞÜNASLIĞIN ƏSASLARI

(Ali məktəblər üçün dərslik)

BAKİ-2003

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi şurasının 14 fevral 2003-cü il 2 sayılı iclasının qərarına əsasən nəşr edilir.

Rəyçilər: **V.M.Məmmədəliyev**
*Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor.
A. Musayeva*
filologiya elmləri doktoru

Elmi redaktoru: **M.M.Adilov**
filologiya elmləri namizədi

Xəttat: **M.Əzizov**

Kamandar Şərifli. Mətnşünaslığının əsasları (*ali məktəblər üçün dərslik*) Bakı – 2003. – 312 s.

Qaynaqları keçmiş yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olan və XX yüzilliyin II yarısından etibarən bir elmi sahə kimi formalaşmağa başlamış mətnşünaslıq filologiyasının ən mühüm sahələrindən biridir. Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün deyil, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir.

Orta yüzilliklərin türkdilli, ərəbdilli və farsdilli yazılı abidələri, eləcə də çağdaş tədqiqatlar üzərində aparılmış araşdırmalar nəticəsində, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq belə bir dərslik hazırlanmışdır. Bu dərs vəsaiti ali məktəblərimizin filologiya, şərqşünaslıq, tarix və kitabxanaçılıq fakültələrində mətnşünaslıq, mənbəşünaslıq və kitabşünaslıq fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

§ 4603000000
N - 098 - 2003 **Qrifli nəşr**

Keçmiş yüzilliklərdə işıqlı zəkaların yaratmış olduqları abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırmalar nəticəsində meydana gəlmiş, filologiyasının ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrindən biri də mətnşünaslıqdır. Mətnşünaslıq, avtoqrafları əlimizdə olmayan, ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş katib nüsxələrində gəlib bizə çatmış orta əsrlərin yazılı abidələrinin mətnlərini araşdırən, müəyyən metod və prinsiplər əsasında həmin abidələrin mətnlərinin tarixini öyrənən, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, paleoqrafiya və s. sahələrlə bağlı olan bir elmdir. Mətnşünaslığın əsaslandığı tədqiqat metodu müqayisəli-tarixi araşdırma üsuludur. Bu üsula əsasən tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələrinin hər biri ayrılıqda yox, onların hamısı müqayisəli şəkildə, köçürülmə tarixlərinə uyğun araşdırılır. Eyni zamanda tekstoloji tədqiqatlar, mətni araşdırılan əsərin müəllifinin həyatı, yaradıcılığı və dövrü ilə bağlı şəkildə aparılır. Bununla da, əsrlər boyu nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək çoxaldılmış əsərin hansı təhriflərə və dəyişmələrə məruz qaldığı aydınlaşdırılır.

Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir. Orta yüzilliklərdə yaradılmış əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərin dünyagörüşlərini, istedadlarını, bədii sənətkarlıqlarını, elmə verdikləri yenilikləri və s. əks etdirən yazılı abidələr olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət tarixini işıqlandıran başlıca məxəzlərdir. Buna görə də, klassiklərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsərlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək və onları öz müəlliflərinə mənsub etmək, hər şeydən öncə ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da mətnşünaslıq elminin əhəmiyyətini səciyyələndirən başlıca məziyyətlərdir. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli rus alimi D.S.Lixaçev mətnşünaslığın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: «Mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsasıdır. Ayrı bir abidənin mətninin tarixi bütünlüklə ədəbiyyat tarixi üçün geniş və ilkin material verir» (157, 30).

Azərbaycanda mətnşünaslıq XIX əsrin II yarısından etibarən bir elmi sahə kimi formalaşmağa başlasa da, onun qaynaqları keç-

miş yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlıdır. Mətnşünaslıq əvvəlcə elmi-praktiki fəaliyyət sahəsi kimi mövcud olmuş və o da başqa elmlər kimi uzun əsrlər boyu müxtəlif inkişaf mərhələləri keçirərək, zəngin baza yaratdıqdan sonra, bir elmi sahə kimi formalaşmış, onun nəzəri əsasları və metodologiyası yaradılmışdır. Ə.Mirəhmədovun sözləri ilə desək «belə bir tarixi təkamül yolu Azərbaycan mətnşünaslığı üçün də səciyyəvidir» (52, 4).

Orta yüzilliklərdə mətbəə üsulu ilə kitab çapı olmadığına görə, şair, yazıçı və alimlərin yaratdıqları elm və ədəbiyyat abidələri katib nüsxələrində yayılıb, intişar tapırdı. Onların əsərləri müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlara və dini təriqətlərə mənsub olan, bilik səviyyəsi baxımından biri-birindən fərqlənən katiblər və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülüb yayılarkən müxtəlif xarakterli təhriflərə, ixtisarlara, əlavələrə və s. məruz qalmış və bunun nəticəsində də bir müəllifin ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əsərinin biri-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələri meydana gəlmişdir. Hətta bir sıra Azərbaycan və başqa Şərqi klassikləri hələ öz sağlıqlarında əsərlərinin üzünü köçürən katib və xəttatların əlindən şikayətlənmişlər.

Bu təhrifləri görənlər və köçürülən əlyazma kitablarına gəlir mənbəyi kimi yox, xalqın mədəniyyət tarixinin başlıca daşıyıcıları kimi baxan orta yüzilliklərin bir sıra qabaqcıl alimləri və ziyalıları onların qarşısını almaq və abidələri hər cür təhriflərdən qorumaq və mətnə müdaxilə etmədən orada olan dəyişmələri, əlavələri, ixtisarlara və s. xarakterli təhrifləri islah etmək məqsədilə bir əsərin iki, üç və daha artıq nüsxələri əsasında onun müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlamağa çalışmışlar. Beləliklə də, çağdaş mətnşünaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları yaranmağa başlamışdır. Hər hansı bir elmin, o cümlədən mətnşünaslığın da indiki və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün onun tarixi köklərini və günümüzədək keçirdiyi inkişaf yollarını öyrənmək olduqca zəruridir. Rus ədəbiyyatşünaslığında yazılı abidələrin elmi-tənqidi mətninin tərtibi və nəşrə hazırlanması ilə yanaşı mətnşünaslığın nəzəri problemləri, metod və üsulları hərtərəfli öyrənilərək, bir sıra monoqrafik tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Onlara nümunə olaraq, D.S.Lixaçevin «Tekstologiya», Y.İ.Proxorovun «Tekstologiya», S.A.Reyserin «Paleoqrafiya i tekstologiya novoqo vremeni», kollektiv əməyin məhsulu olan «Osnovi tekstologii» və başqa tədqiqat əsərlərini göstərmək olar. Rusiyada ayrı-ayrı elmi mərkəzlərdə tanınmış ədəbiyyatşünas alim-

lər tərəfindən orta əsr abidələri üzərində aparılmış fundamental tədqiqatlar sayəsində mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi tarixi kökləri, müasir problemləri, metodologiyası və gələcək inkişaf yolları dərin-dən öyrənilmişdir.

Zəngin bədii və elmi irsə yiyələnən Azərbaycan ədəbiyyatının uzun yüzilliklər ərzində yaradılmış abidələrinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması və onların elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibi sahəsində alimlərimizin xidmətləri olduqca böyükdür. Məhz onların gərgin və şərəfli əməyi sayəsində Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və neçə-neçə başqa Azərbaycan və Şərqi klassikləri əsərlərinin dəyərli elmi-tənqidi mətnləri tərtib edilmiş, onların əsasında mükəmməl kütləvi nəşrlər həyata keçirilmişdir. Hər bir əsərin elmi-tənqidi mətni tərtib və nəşr edilərkən ona müxtəsər, bəzi hallarda isə nisbətən müfəssəl müqəddimələr yazılmışdır. Bu müqəddimələrdə adətən yığcam şəkildə tədqiqat prosesində müəyyənləşdirilmiş nüsxə fərqləri və araşdırmalara cəlb edilmiş əlyazma nüsxələri ilə bağlı şərhlər və izahlar verilmiş, elmi-tənqidi mətnin tərtib prinsipləri aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində tekstoloji araşdırmalar aparan Azərbaycan alimləri mətnşünaslığın bu və ya digər məsələləri ilə bağlı müxtəlif elmi və elmi-kütləvi nəşrlərdə çıxış etmişlər. Lakin təəssüfləndirici haldır ki, orta əsr yazılı abidələrinə söykənərək klassik mətnşünaslığın ilkin qaynaqları və inkişaf yolları, onun metod və üsulları yalnız son dövrlər bu sətirlərin müəllifi tərəfindən aparılmış tekstoloji araşdırmalar sayəsində öyrənilməyə başlanmışdır.

Uzun əsrlərdən bəri zəngin elmi ənənələr yaratmış orta əsr Azərbaycan mətnşünaslığı haqqında yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda dünya şərqşünaslığında da indiyədək heç bir monoqrafik tədqiqat aparılmamış və bu elm sahəsi sistemli şəkildə işıqlandırılmamışdır. Yalnız K.Şəriflinin «Azərbaycan mətnşünaslığının təşəkkülü və inkişafı» və «Mətnşünaslıq» adlı tədqiqat əsərləri işıq üzü gördükdən sonra bu elmin tarixi köklərinə, inkişaf yollarına, metod və prinsiplərinə aydınlıq gətirilmişdir (97, 100). Nəinki klassik mətnşünaslıq, hətta çağdaş mətnşünas alimlərin klassik mətnlərin tədqiqi və nəşrə hazırlanması sahəsində əldə etdikləri zəngin təcrübə ümumiləşdirilərək, geniş araşdırmalarla müasir Azərbaycan mətnşünaslığı və onun nəzəri problemləri də kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bununla da Azərbaycan tədqiqatçıları mətnşünaslığın nəzəri

problemlərini öyrənməkdən çox, ayrı-ayrı abidələrin elmi-tənqidi mətninin tərtibinə və nəşrinə daha çox yer vermişlər. Bu tədqiqat əsəri də müasir mətnşünaslıq elmi, onun metod və prinsiplərinin öyrənilməsi istiqamətində atılmış ilk addımdır. Beləliklə Azərbaycan mətnşünaslığı bir növ praktiki fəaliyyətlə əhatə olunmuşdu. Xarici ölkələrdə mətnşünaslığın eynən belə bir vəziyyətdə olması haqqında D.S.Lixaçev demişdir: «Xarici ölkələrdə mətnşünaslıq elminin acınacaqlı vəziyyətinin bir sıra ümumi səbəbləri vardır. Mətnşünaslıq, mətn nəşrinin praktiki məsələləri ilə boğulmuşdur. Bu da nəzəriyyənin inkişafına mənfi təsir bağışlayır... Mətnşünaslıq haqqında tekstoloji tədqiqatlar az nəşr olunur» (157, 61).

İstər mətnşünaslığın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi, istərsə də onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, klassik mətnlərdə aşkar edilmiş təhriflərin və onları doğuran səbəblərin müəyyənləşdirilərək sistemli şəkildə şərh edilməsi, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq elminin özülünü təşkil edən klassik mətnşünaslığın araşdırılması bu elmi sahənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən isə, belə araşdırmalar orta çağ Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsinə də əvəzsiz yardım göstərəcəkdir. Mətnşünaslıq ədəbi-tənqidi fikirlə bağlı şəkildə keçmiş yüzilliklərin dərin qatlarında meydana gəlmiş, onunla inkişaf edərək zəngin ənənələr yaratmışdır. Bu baxımdan mətnşünaslığın tarixi inkişaf yolunun, onun metod və prinsiplərinin araşdırılması, orta əsr Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin ayrı-ayrı mərhələlərində onun hərtərəfli kamil mənzərəsini yaratmaq üçün də böyük imkanlar açır.

Mətnşünaslıq elminin tarixi kökləri və inkişaf yolları, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq, onun nəzəri problemləri və metodologiyası yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, həm də ərəb, fars və başqa türk xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında da fundamental tədqiqat obyektinə olmamışdır. Qeyd edildiyi kimi, uzun illərdən bəri alimlərin orta əsr abidələri üzərində apardıqları ciddi tekstoloji araşdırmalara baxmayaraq, klassik mətnlərin müəllif iradəsinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməsinin dəqiq və düzgün kriteriyaları hələ tapılmamışdır. Şərq, o cümlədən Azərbaycan klassik abidələri üzərində tədqiqatlar apararkən problemin həll edilməsinə mane olan bir sıra obyektiv çətinliklər meydana çıxır. Həmin obyektiv çətinliklərdən ən başlıcası kamil metodikanın olmaması ilə bağlıdır. Türkdilli və

farsdilli poeziyanın bilicisi, görkəmli şərqşünas alim Y.V.Bertels bununla bağlı belə demişdir: «Ondan başqa, şərqşünaslıq filologiyası, məsələn, antik filologiyanın nail olduğu o metodika kamilliyindən hələ çox uzaqdadır. Antik ədəbiyyat abidələrinin nəşri və şərh üzərində on minlərlə alimlər işləmiş, onlar işi asanlaşdıran sorğu kitablarının yaradılmasına nail olmuş, demək olar ki, hər bir abidə, hər dəfə daha kamil və daha kamil şəkildə artıq bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur» (160a, 88).

Bu xalqların mədəniyyətləri, o cümlədən ədəbiyyatları uzun yüzilliklərdən bəri bir-birini qidalandırmaqla qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində yaranmış və inkişaf etmiş, eyni qrafikaya əsaslanmış və bir-birilə çarpazlaşmışdır. Şərq xalqlarının klassik ədəbiyyatı və onun nəzəri məsələləri biri-birilə çox yaxın olduğu kimi, mətnşünaslığın tarixi inkişaf mərhələləri, nəzəri və praktiki üsulları da biri-birinə olduqca yaxındır. Bu yaxınlığı göstərmək məqsədilə Azərbaycan mətnşünaslığı Şərq ədəbiyyatı fonunda araşdırılmış, yeri gəldikcə ərəb, fars və başqa türk xalqlarının ədəbiyyatlarından orta çağların mətnşünaslıq təcrübəsi ilə bağlı nümunələr verilmişdir. Odur ki, bu tədqiqat işi gələcəkdə klassik türk, ərəb, fars mətnşünaslığının nəzəri problemlərinin araşdırılması üçün də yaxşı imkanlar yaradır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq, bu tədqiqat işində, mətnşünaslıq elminin tarixi köklərinin və inkişaf yollarının, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq, onun metod və prinsiplərinin kompleks şəkildə araşdırılması bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu tədqiqat işinin əsasını Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunun xəzinəsində mühafizə olunan çoxsaylı türkdilli, farsdilli və ərəbdilli yazılı abidələr təşkil etmişdir. Bu abidələrin əsas hissəsi Azərbaycan ərazisində, bir qismi isə başqa Şərq ölkələrində yazılmış və ya köçürülmüşdür. Bunlarla yanaşı başqa Şərq ölkələrinin əlyazma xəzinələrində saxlanılan bir sıra əlyazmaları da tədqiqata cəlb edilmişdir. Yazılı abidələrlə bərabər orta əsr məxəzləri və çağdaş tədqiqatlar da bu araşdırmalarda istifadə edilmişdir.

AZƏRBAYCAN MƏTNŞÜNASLIĞININ TƏŞƏKKÜLÜ
VƏ İNKİŞAFI

Ölkəmizdə ədəbi-tənqidi fikrin ilk rüşeymləri, öz qədimliyi və zənginliyi ilə Şərq və Dünya xalqlarının ədəbiyyatları sırasında özünəməxsus fəxri yerlərdən birini tutan Azərbaycan ədəbiyyatının ilk bədii nümunələri ilə qoşa yaranmışdır. Yəni insanın yaratdığı ilk bədii söz və sənət nümunələri ilə yanaşı tənqidi-estetik fikrin ilk unsurları meydana gəlmişdir. “Tənqidi-estetik fikir bədii fikrin yaranmasına ehtiyac doğanda meydana çıxmışdır” (75,6).

Bədii sözün və sənətin inkişafı ilə yanaşı tənqidi fikir də inkişaf edərək, uzun və zəngin bir tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi yolu zaman-zaman yeni zirvələrə yüksəldən Azərbaycan xalqının Xətib Təbrizi (XI əsr), Yusif Xoylu (XII əsr), Nəsirəddin Tusi (XIII əsr), Əssar Təbrizi (XIV əsr), Şərafəddin Həsən Rami Təbrizi (XIV əsr), Vəhid Təbrizi (XV əsr), Məhəmməd Rafi Dost Məhəmməd oğlu (XVII əsr), Mirzə Əbutalib Təbrizi (XVIII əsr), Mirzə Fətəli Axundov (XIX əsr), Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (XIX əsr), Mirzə Kazımbəy (XIX əsr) kimi görkəmli alimləri yetişmişdir. Ədəbi-tənqidi fikrin tərkib hissəsini təşkil edən mətnşünaslıq da belə bir tarixi yol keçmişdir. S.A.Reyser haqlı olaraq yazır ki, “...əgər “mətnşünaslıq” istilahi yemdirsə, anlayışın özü çox qədimdir” (171, 85).

S.İ.Belokon apardığı tədqiqatlara söykənərək, mətnşünaslığın qaynaqlarının, hələ bizim eradan əvvəlki yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olduğunu söyləmişdir: “Artıq Pisistrastın dövründə (b.e.ə.VI əsrdə) yunanlar ədəbi əsərlərin mətnlərini toplayırdılar. Bununla da onlar həmin əsərlərin salamatlığını təmin etməyə çalışmış və müxtəlif mənbələr əsasında həqiqi müəllif mətninin bərpa edilməsinə cəhd göstərmişlər” (117, 5).

Mətnşünaslıq bir elmi sahə kimi yaranma tarixi çox uzaq yüzilliklərə getməsə də, onun qaynaqları görüldüyü kimi qədim tarixin dərin qatları ilə bağlıdır. İstər Şərqdə, istərsə də Qərbdə mətnşünaslıq anlayışı eyni dərəcədə qədimdir. Bununla bağlı N.İ.Konrad belə yazır: “Belə filologiya həm Qərbdə, həm də Şərqdə meydana gəlmişdir. Orda da, orda da-qədim antik dövrdə, Qərbdə ellinizm əsrinə, Şərqdə, Çində Xan imperiyası dövründə olduğu kimi, Aleksand-

riya kitabçıları polisələr epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini, Çin kitabçıları isə leqo epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini toplayırdılar. Onlar bu əsərləri yalnız toplamırdılar, həm də onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi üzərində işləyirdilər; mətnlər üzərində aparılan iş isə, əsərlərin özləri üzərində aparılan işə gətirib çıxardı. Klassikaya çevrilən filoloji işin varlığı belə yarandı: keçmiş dövrlərin yazılı abidələrinin toplanması, onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi və şərh.

Bu varlıq orta əsrlərdə də dəyişməmişdir; Qərbdə də, Şərqdə də eyni dərəcədə” (152, 7).

İstər bizim eradan əvvəl, istər qədim dövrlərdə, istərsə də orta əsrlərdə müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara, dini təriqətlərə mənsub olan katiblər və xəttatlar tərəfindən klassiklərin əsərləri nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək çoxaldılarkən, ayrı-ayrı amillərin təsiri ilə müxtəlif xarakterli təhriflərə uğradıldığını görən dövrünün bir sıra ədəbiyyatşünasları və ziyalıları həmin əsərləri şərh edərək, yaxud köçürərək əlyazmalarında olan katib təhriflərinə biganə qalmamış, onların mətnlərini bir neçə nüsxələri əsasında islah etməyə başlamışlar. Beləliklə də, “ayrı-ayrı zehni əmək adamlarının empirik fəaliyyətində” (79, 4) mətnşünaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları meydana gəlmişdir.

Buna görə də mətnşünaslıq, ədəbi-tənqidi fikir tarixinin tərkib hissəsi kimi dünya məsafəsində öz kökləri ilə yüzilliklərin dərin qatları ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bir vaxt abidələri tənqidi surətdə öyrənmiş alman tarixçiləri B.Q.Nibura və L.Ranke bu metodun yaradıcıları kimi təqdim olunmuşlar. Lakin bu fikir sonrakı tədqiqatlar nəticəsində inkar edilərək, tənqidin tarixi köklərinin antik dövrdən başladığını söyləmiş V.P.Buzeskul öz elmi tədqiqatları ilə əsaslandırılmışdır ki, filoloji, yaxud tarixi tənqid öz inkişafı üçün ayrıca bir şəxsə yox, çoxlarının bu sahədə aparmış olduqları araşdırmalar toplusuna borcludur (181; 125; 126).

Çağdaş ərəb ədəbiyyatşünaslığının tanınmış alimlərindən biri olan Fəxrəddin Qabavə mətnşünaslıq fikrinin yaranma tarixi haqqında belə demişdir: “Şərin düzəldilməsi, yarandığı gündən bəri onu izləyən qədim tarixi bir hadisədir” (196, 157).

Fəxrəddin Qabavənin söylədiyi bu fikir bir daha təsdiq edir ki, mətnşünaslığın ilk rüşeymləri poeziya nümunələrinin, daha doğrusu

ilk folklor nümunələrinin yarandığı dövr qədər qədimdir. "Tənqidi estetik fikrin ilk ünsürlərini özündə qoruyub saxlayan ən qədim sənət nümunəsi-şifahi xalq yaradıcılığıdır" (75, 7). Bütün elmlərdə olduğu kimi, mətnşünaslığın da tarixi köklərini və inkişaf yollarını öyrənmədən onun bu gününü və sabahını təsəvvür etmək çox çətindir. Binalar özülləri üzərində dayandığı kimi, elmlər də uzun əsrlər boyu yaradılmış zəngin baza üzərində inkişaf edib yüksəlir. "Bunu aydınlaşdırmaq üçün, geri, bizim elmin (yəni mətnşünaslıq elminin - Ş.K.) qaynaqlarına qayıtmağın mənası vardır, çünki fənnin tarixini aydınlaşdırmadan onun nəzəriyyəsinə yiyələnmək mümkün deyildir. Bundan başqa, elmin tarixi inkişafını öyrənmək, yalnız onun bu gününü anlamaq üçün yox, həm də elmin gələcəyini görmək, perspektivlərini və gələcək inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək üçün doğru vəsaitdir" (169, 10).

Deyildiyi kimi, müasir mətnşünaslıq elminin uzun yüzilliklər boyu yaratmış olduğu zəngin bazanı araşdırmaqla biz bu elmi sahənin tarixi inkişaf yollarını, bu gününü və sabahını, eləcə də onun nəzəri məsələlərini öyrənmiş olardıq. Buna görə də mətnşünaslıq elminin qaynaqlarına qayıtmaq, onun tarixi inkişaf yollarını işıqlandırmaq ədəbiyyatşünaslığın olduqca vacib məsələlərindəndir.

İslamın qələbəsindən sonra müsəlman Şərqi xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının kitabçılıq işi ərəb əlyazma kitab ənənələri zəminində yenidən yaranmış və inkişaf etmişdir. Ərəb əlyazma kitabının ilk nümunəsi isə İslam dininin müqəddəs kitabı, ərəb mədəniyyətinin həmişəyaşar abidəsi, "kitabların anası" ("umm əl-kutub") Qurani-Kərim olmuşdur. Müsəlman Şərbində ilk elmi mətnin tərtibi də məhz Qurani-Kərimlə bağlıdır. Qurani-Kərim cildə alınaraq, kitab şəklinə salınmış ərəblərin ilk yazılı abidəsidir. Buna Qurani-Kərimin özündə də işarə edilmişdir: «Yoxsa sizə bir kitab nazil olmuş və hər şeyi bu kitabdan öyrənirsiniz» (39, Qələm surəsi, 37-ci ayə).

Yaxud: «And olsun açılmış dəri üzərinə yazılan Kitaba» (39, Tur surəsi, 2,3-cü ayələr).

Elm aləminə məlumdur ki, Qurani-Kərim ayələr şəklində Məhəmməd peyğəmbərə (s) Allahın əmrilə vəhy mələyi Cəbrail vasitəsilə nazil olmuşdur («Bəqərə» surəsinin sonuncu iki ayəsi isə Peyğəmbərə (s) bilavasitə Allah təala tərəfindən vəhy edilmişdir). Ayrı-ayrı ayələr şəklində vəhy nazil olandan sonra, Peyğəmbər (s) əşhabələrinə oxumuş və vəhy katiblərinə dəri, xurma qabıqları, yastı da-

və sümüklər üzərinə yazdırarmış. Peyğəmbər nazil olan ayələrin hansı surədə və hansı ayədən sonra gəldiyini deyərmiş və ona ciddi nəzarət edərmiş. Məhəmməd peyğəmbər (s) dünyasını dəyişəndə və vəhy nazil olmaqla davam etdiyindən Qurani-Kərim hələ bir cildə toplanaraq, kitab şəklinə salınmamışdır. Odur ki, Peyğəmbər (s) dünyasını dəyişdikdən sonra, müxtəlif qiraət formalarının meydana gəlməsi ilə yanaşı, Quranda mətn təhriflərinə yol verilməyə başlamışdır. «Müxtəlif ərəb qəbilələrinə mənsub olan bu səhabələrin hər biri mətni sabit saxlamaq şərtilə Allah kəlamını öz ləhcəsinə müvafiq surətdə oxuyardı. Bu zaman qiraətdə müəyyən fərqlər əmələ gəlirdi. Məhəmməd əleyhissəlamın özü buna izn verərək belə demişdir: «Quran yeddi ləhcədə nazil olmuşdur. Sizin üçün hansı ləhcədə mümkündürsə, həmin ləhcədə də oxuyun». Lakin Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. Quranın qiraətindəki sövti fərqlər bəzən ləfvi fərqlərə gətirib çıxardır, bəzi sözlərin yaxın və ya oxşar səs tərkibli başqa sözlərlə əvəz edilməsinə səbəb olurdu. Quranı əzbər bilən əşhabələrdən hər biri öz qiraət variantını düzgün hesab edir, Allah kəlamının məhz bu cür nazil olduğunu iddia edirdi. Nəticədə Quranın necə oxunması barədə böyük şəhərlərdə mübahisələr başlandı, müsəlman icmasının müxtəlif firqələrə bölünməsi, müqəddəs kitabın təhrif olunması təhlükəsi yarandı» (42, 7).

Şübhəsiz, Allah kəlamlarında yol verilən təhriflər İslam ümmətinin başında duran rəhbərlərini və Peyğəmbərin (s) əşhabələrini düşündürməyə bilməzdi. Peyğəmbər əleyhissəlam dünyasını dəyişdikdən sonra Qurani-Kərimin bir cildə toplanaraq, kitab halına salınması fikri məhz bu narahatçılığın nəticəsində meydana gəlmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Peyğəmbərin (s) sağlığında da Quran toplanıb yazıya alınmışdır. «Əl-Fehris»in müəllifi İbn Nədim yazır ki, Peyğəmbər (s) əşhabələrindən Əli ibn Əbi Talib, Səd bin Abid, Muaz bin Cəbəl, Zeyd bin Sabit Quranı toplamışdılar. Bu adların sırasına Əl-Buxari və Cəlaləddin Əs-Siyuti başqalarını da əlavə edirlər. Bu da göstərir ki, əşhabələrin əllərində yazılı Quran var idi. «Sonra həqiqətən onun (Quranın -Ş.K.) toplanması, yəni yazıya alınması İlk İslam dövründə üç dəfə olmuşdur: Birinci dəfə Peyğəmbərin (s) dövründə, ikinci dəfə Əbu Bəkrin xəlifəliyi illərində, üçüncü dəfə isə Osmanın dövründə olmuşdur. Yalnız bu axırıncı dəfə Quran nüsxələrə köçürülmüşdür» (239, 232).

Əbu Bəkrin və Osmanın dövrlərində Quranın toplanması, mət-

ninin tərtib edilməsi və kitab şəklinə salınması Peyğəmbərin (s) əsas vəhy katiblərindən biri Zeyd ibn Sabit başda olmaqla Quranı əzbər bilən bir neçə yaxın əshabəyə tapşırılmışdır. Şübhə yoxdur ki, bu olduqca böyük məsuliyyət tələb edən çətin bir iş idi. Beləliklə, uzun axtarışlardan və dəqiq tədqiqatlardan sonra İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin vahid, hər cür təhriflərdən xali mətni tərtib edildi. «Bir müddətdən sonra Zeyd ibn Sabitin başçılıq etdiyi bu işçi heyət Allah kəlamının vahid mətnini tərtib etdi. Osman həmin mətni dörd, yaxud altı nüsxədə yazdırıb, birini Mədinədə saxladı, digərlərini Şam, Kufə və Bəsrəyə göndərdi. Qalan bütün nüsxələr isə yığılıb yandırıldı. Beləliklə, islam aləmində Qurani-Kərimin bu gün əlimizdə olan vahid mətni qıldı» (42, VII-IX).

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müsəlman Şərqiində mətnşünaslıq elminin ilkin qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin mətninin tərtibi ilə bağlıdır. Bu elmi sahənin Quranla bağlı olan ilkin qaynaqları, Peyğəmbər əleyhissəlamın şərəfətli hədislərinin toplanması və onların düzgün mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan araşdırmalarla mətnşünaslıq fikri daha da inkişaf etdirilmişdir.

İslam dinində Qurani-Kərimdən sonra hüquq elminin ikinci başlıca ana qaynağı və Quranı təfsir edən ən mötəbər məxəz olan hədislər uzun müddət alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilərək, onların toplanması, yazıya alınması, araşdırılması və düzgün mətnlərinin tərtibi sahəsində neçə-neçə məşhur əsərlər yazılmışdır. Hədislərin ana kitabları adlandırılmış İmam Malik bin Ənəsın «əl-Müvəttə», İmam Əbi Davud ət-Təyalisinin «əl-Musnad», İmam Əhməd bin Hənbəlinin «əl-Musnad» və s. əsərləri, eləcə də əl-Buxari və Muslimin «əs-Sahih» adlı əsərləri, İbn Həcə, Əbi Davud, ət-Tirmizi və ən-Nəsəi kimi dörd alimin «əs-Sunən» adlı abidələri belə yaranmışdır. Bunlardan başqa Peyğəmbərin (s) şərəfətli hədisləri ilə bağlı yüzlərlə əsərlər yazılmış və bununla da hədis elmləri meydana gəlmişdir:

«Şərəfətli peyğəmbər hədisləri Qurani-Kərimdən sonra islam hüququnun ikinci məxəzidir. Müsəlmanlar hədislərin mühafizəsinə, toplanmasına, yazıya alınmasına, araşdırılmasına və onların düzgün variantlarının təhrif olunanlardan seçilərək öyrənilməsinə böyük maraq və diqqət göstərmişlər. Eyni zamanda hədislərin isnadlarının və ravilərinin düzəldilməsi və dəqiqləşdirilməsi, yaxud təhrif edilməsi üzərində uzun müddət işləmişlər» (202, 10).

Peyğəmbər (s) hədisləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar elmi və mədəni həyatda böyük hadisəyə çevrilmiş, islam mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutmuş, müxtəlif elmlərin, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra, onun şərəfətli hədisləri siyasi, məzhəbi, yerliçilik və s. baxımından ciddi təhriflərə məruz qalmışdır. «*Ancak bu arada hadis güclü bir təşəbbüse maruz kaldı; onunla oynanmaq və ona yalan karışdırılmak istəndi. Bazıları siyasi, mezhebi və şəxsi qayeleri uğruna ondan yararlanmaq istədi. Bu suretle islamin ana temellerinden birisini bozmaya yönelik bir təhlike oluşturan hadis uydurmacılığı hareketi ortaya çıktı*» (199, 44-45).

Peyğəmbərin (s) şərəfətli hədislərinin belə təhriflərdən təmizləmək, onları Allahın Rəsulu tərəfindən deyildiyi kimi, düzgün şəkildə islam ümmətinə çatdırmaq üçün dövrünün görkəmli alimləri böyük əmək və bilik sərf etməli olmuşlar. Bunun nəticəsində də, hədislərin tənqidi surətdə araşdırılaraq, elmi surətdə isnadlar və ravilərlə təsdiq edilmiş düzgün mətnlərini əhatə edən, yuxarıda qeyd edilən, məşhur əsərlər meydana gəlmişdir. Beləliklə də, alimlər Peyğəmbər əleyhissəlamın şərəfətli hədislərini bu təhlükədən qorumaq üçün, müxtəlif elm sahələri ilə bağlı onların üzərində geniş əhatəli tekstoloji araşdırmalar aparmışlar. «*Ancak ulema hadisi təhlikelərdən koruma və tenkid konusunda neredeyse insan üstü bir çaba sarfettiler. Bu qayretleri neticesinde büyük bir başarı elde ettiler*» (199, 45).

Sünnəyə qarşı aparılan bu uydurmaçılıq hərəkatının qarşısını almaq və hədislərin düzgün mətnlərinin tərtibi üçün aparılan geniş əhatəli araşdırmalar sayəsində hədis elmi yaranmışdır. Hədislərin mətnləri üzərində aparılan tədqiqatlar prosesində isə tənqidi fikir də inkişaf etmiş və onunla bərabər hədis tənqidi elminin qaydaları yaranmışdır. Hədislər yazıya alınaraq, toplanarkən onlar bu tənqidi qaydaların süzgəcindən keçirilmiş, onların düzgün variantları müəyyənləşdirilmişdir.

«*Hadiselerin yazılması yolundakı çalışmalar sürerken, hadisleri ayıklamak, sahibini sahih, sahih olmayanından ayırmak için hadis tenkid ilminin kaideleri ortaya çıktı. Sonra bu kaideler, zaman gince, adamakıllı belirginleşti*» (199, 45).

Peyğəmbər əleyhissəlamın hədisləri üzərində aparılan araşdırmalar və onların düzgün mətninin tərtibi sahəsində alimlərin həyata

keçirdikləri geniş əhatəli tədqiqatlar, hədis elminin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı mətnşünaslıq fikrinin irəliləməsinə də böyük təsir göstərmişdir. İstər Qurani-Kərimin mətninin tərtibi, onun təfsiri və şərh-i, istərsə də şərəfətli hədislərin öyrənilməsi istiqamətində aparılan çoxsahəli araşdırmalar ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu təsir özünü şərhçilik sənətində daha bariz şəkildə əks etdirmişdir.

Bütün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı islam aləmində tənqidi fikrin inkişafına böyük təkan verən şərhçilik sənəti olmuşdur. Şərhçilik sənəti filologiya elmlərinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Xəlifə Osman dövründə Quranın vahid mətni tərtib edildikdən və onun bu mətni ayrı-ayrı nüsxələrə köçürülərək böyük şəhərlərə göndərildikdən sonra, müqəddəs kitabın düzgün oxunması, düzgün izah edilməsi məqsədilə məscidlərin nəzdində xüsusi məktəblər və mədrəsələr yaradılmışdır. Bu məktub və mədrəsələrdə Allah kəlamının düzgün dərk edilməsi üçün ərəb dilinin və onun qrammatik qaydalarının öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyuldu. «Quranın düzgün qiraəti məqsədilə məscidlərdə məşğələlər keçirilir, ərəb dilinin qayda-qanunları ciddi surətdə öyrənilirdi. Bütün bunlar ərəb dilçilik elminin yaranması üçün real zəmin yaradırdı» (41, 7).

İstər Qurani-Kərimin düzgün oxunması və dərk edilməsi, istərsə də ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi məqsədilə, alimlər ərəb xalqının uzun yüzilliklər boyu yaratdığı və ravilər vasitəsilə şifahi şəkildə nəslədən-nəslə verildiyi poeziya nümunələrinə müraciət etməli olmuşlar. Onlar Cahiliyyə və İlk İslam dövrü ədəbiyyatından gətirdikləri ayrı-ayrı misallarla öz müddəalarını əsaslandırirdilər. Təsadüfi deyildir ki, VII əsrin ortalarında Ərəb Xilafətinin müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində yaradılmış ərəb qrammatika məktəbləri filologiya elmlərinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu məktəblərin görkəmli nümayəndələri ərəb dilçiliyi ilə bağlı öz fikirlərini elmi surətdə əsaslandırmaq üçün, deyildiyi kimi ərəb poeziyasına müraciət etmişlər. Buna görə də şifahi şəkildə nəslədən-nəslə verilən ərəb poeziyasını ayrı-ayrı antologiyalarda ilk əvvəllər toplayanlar da dilçi alimlər olmuşlar. Onlara nümunə olaraq Əbu Ubeydə (728-825), Mufəddal əd-Dabi (780-848), Əbu Ömər əş-Şeybani (719-828), İbn əs-Sikkit (803-859), Əbu Səid əs-Sukkəri (828-888) kimi tanınmış filoloqları göstərmək olar.

Ərəb qrammatika məktəbləri ərəb dilçilik elminin inkişafında misilsiz rol oynadığı kimi, ədəbi tənqidi fikrin təşəkkül tapmasına da böyük təsir göstərmişdir. Tezliklə, yəni X yüzillikdə Qudama ibn Cəfər (888-948) “Şərin tənqidi” və “Nəsrin tənqidi” adlı əsərlərini yazmış və bu əsərlərdə ədəbi tənqidin bəzi məsələlərini şərh etməyə çalışmışdır.

Həmin dövrlərdən ədəbiyyatda şərhçilik sənəti də öz ilk addımlarını atmış oldu. Əbu Bəkr əs-Sulinin (öl.946) və İbni Cinninin (932-1002) görkəmli ərəb klassikləri Əbu Təmmamin və əl-Mutənəbbinin divanlarına yazdıqları şərhləri ilə demək olar ki, ərəb ədəbiyyatında şərhçilik sənətinin əsasını qoymuş oldular. Onlardan sonra Əbu Hilal əl-Əskəri (öl.1005), Əbu əl-Həsən ibn İsmayıl (öl.1066), Abdullah ibn Əhməd Samani (öl.1082), əl-Mərzuqi (öl.1030) və başqa dilçi alimlər tərəfindən filologiyanın bu sahəsi daha da inkişaf etdirilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər ayrı-ayrı poeziya antologiyaları, istərsə də müxtəlif şairlərin divanları yuxarıda adları çəkilən alimlər üçün, dilçilik elminin öyrənilməsində faktiki materiallar kimi istifadə olunurdu. Həmin poeziya nümunələrində bu alimləri maraqlandıran əsasən qrammatik formalar, sözlərin daxili dəyişməsi, hal şəkilçiləri və s. idi. Onlar öz şərhlərində ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə olduqca az yer verirdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq şərhçilik sənəti ədəbiyyatşünaslığın, o cümlədən tənqidi fikrin, onunla bərabər isə mətn tərtibinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Bu və ya digər poeziya nümunələrini, yaxud hər hansı bir şairin divanını şərh edən alim şərhdə həmin əsərin mətnini tam şəkildə vermişdir. Bəzi hallarda isə ayrı-ayrı şərhçilər tərəfindən şərh edilən novator şairlərin əsərləri istər onları nüsxədən-nüsxəyə köçürərək çoxaldan katiblər, istərsə də şərhçilər tərəfindən bəzi hallarda düzgün başa düşülmədiyindən, bəzən isə qərəzli şəkildə təhrif və qeyri-səhih şərh edilmişdir. Bunlara nümunə olaraq Əbu Təmmamin divanını göstərmək olar...” şairin ərəb şerhi-nə forma və məzmun cəhətdən gətirdiyi yenilik, onun köhnə şerh qaydalarından kənara çıxması, ərəblərə tanış olmayan yeni fikirləri irəli sürməsi alimlərin də diqqətini cəlb etmiş, onlar Əbu Təmmamin sənətkarlığına qiymət verməkdə bir-birinə zidd iki böyük cəbhəyə ayrılmışlar. Buna görə də onlar öz nöqtəyi-nəzərlərinə uyğun olaraq şairin beytlərini dəyişdirir, yaxud da onları təhrif olunmuş şəkildə izah edirdilər” (38, 51-52).

Ərəb ədəbiyyatşünası Hənnə əl-Fəxuri Abbasilər dövründə ədəbi tənqidin durumundan bəhs edərək onu aşağıdakı üç böyük cərəyana bölür:

1. Sözlərin və ifadələrin qrammatik formaları, sırası və quruluşu, onların mənalарının dəqiqləşdirilməsi ilə hər şeydən çox maraqlanan dilçilərin-köhnəlik tərəfdarlarının irəli sürdüyü istiqamət; onlar əsərlərin məzmununu şərh edir, bəzən də bu və ya digər bir şairin üstünlüklərini göstərirdilər. Lakin ədəbiyyatda yeni istiqamət tərəfdarları olan şairlərin əsərlərinə nadir hallarda müraciət edirlər.

2. Qədim ədəbiyyatı öyrənməklə yanaşı, yeni ədəbiyyata da xüsusi diqqət yetirərək, onun nümayəndələrinin yaradıcılığını tənqidi surətdə təhlil edən, onları qədim ədəbiyyatın şairləri ilə müqayisə edən ədəbiyyatşünasların yaratdığı cərəyan.

3. Alimlərin yaratdığı və digər xalqların mədəniyyətinin təsiri altında inkişaf edən istiqamət. Bu istiqamətin tərəfdarları öz tədqiqatlarında ritorika və məntiq elmlərinə istinad etməklə ədəbi əsərləri bu elmlərin müəyyənləşdirdiyi qanunlar və miqyaslar çərçivəsində izah edirlər (187, 210-211).

İstər yuxarıda deyilənlərdən, istərsə də Hənnə əl-Fəxurinin qısa şəkildə açıqladığı bu üç cərəyandan aydın olur ki, həmin dövrdə ədəbi tənqid və onunla bərabər mətnşünaslıq fikri də inkişaf etmişdir. Belə ki, bu və ya digər şairin əsərini şərh edən alim, hər şeydən öncə həmin əsərin bir neçə nüsxəsi əsasında mətnini tərtib etmiş, həmin mətni və nüsxələr arasındakı fərqli cəhətləri öz şərhində tam şəkildə vermişdir. Şərh edilən əsərlərin mətnlərinin tərtibi sahəsində filoloqlar tərəfindən aparılan iş, sonrakı yüzilliklərdə şərhçilik sənətində yaradıcı bir hərəkət kimi meydana çıxmış və özündən sonra zəngin irs qoyub getmişdir: "Burada qeyd edilməlidir ki, (hicri-Ş.K.) III əsrdən etibarən ədəbi şərhçilərlə yanaşı yaradıcı bir hərəkət meydana gəldi. Bu hərəkətin vəzifəsi şairlər və onların yaratdığı əsərləri düzəltməkdən ibarət idi. Bu hərəkət özündən sonra bir sıra əsərlər qoyub getməklə, şer şərhçilərini zəngin tənqidi materiallarla təmin etmişlər" (196, 166).

İ.Y. Kraçkovskinin dediyi kimi ümumi müsəlman mədəniyyətinin yaradılmasında qeyri-ərəb xalqlarına mənsub olan tanınmış zəka sahiblərinin böyük rolu olduğu kimi, filologiya elmlərinin, o cümlədən mətnşünaslıq fikrinin inkişaf etdirilməsində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu sahədə Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimləri-

nin xidmətləri də az deyildir. Onların ən görkəmli nümayəndələrindən biri ədəbiyyatşünas alim və dilçi Yəhya Əli oğlu Xətib Təbrizidir. O, uzun illərdən bəri Şərq və Qərb alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmiş zəngin yaradıcılığı ilə şərhçilik sənətini elmi baxımdan özünün ən parlaq zirvəsinə yüksəltmişdir. Xətib Təbrizi yuxarıda adları çəkilən alimlərdən fərqli olaraq, tədqiqata cəlb etdiyi poeziya nümunələrini birtərəfli yox, ilk dəfə olaraq hərtərəfli şərh etmiş və onların mükəmməl mətnlərini tərtib etmişdir. Bu da onun ədəbiyyatşünaslığa gətirdiyi çox mühüm bir yenilik idi. "Xətib Təbrizi əsərləri həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq, həm tarix, həm ictimai mühitlə, həm fəlsəfə, həm etnoqrafiya, həm də folklorla bağlı şəkildə tədqiq edən ilk şərhçi idi. Bu, alimin ərəb ədəbiyyatına, ümumiyyətlə müsəlman xalqlarının mədəniyyətinə gətirdiyi birinci yenilik idi" (38, 54).

Xətib Təbrizi ərəb ədəbiyyatının 300 illik bir dövrünü və yüzlərlə şairlərin şerlərini əhatə edən Mufaddal əd-Dabinin (780-848) "əl-Mufaddaliyyat", Əbu Təmmamın (796-843), Əbu əl-'Əla əl-Mə'ərrinin (973-1057), əl-Mutənəbbinin (915-965) və başqaları kimi görkəmli ərəb klassikləri əsərlərinin düzgün mətninin tərtibi və həmin mətnlərə yazdığı şərhçilərlə Şərq ədəbi fikrini inkişaf etdirərək, yeni bir mərhələyə yüksəltmişdir. O, göstərilən antalogiyamı və məşhur müəlliflərin əsərlərini şərh etməklə bərabər, həm də onların ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri üzərində müqayisəli araşdırmalar apararaq, bu əsərlərin düzgün mətnlərini tərtib etmişdir. Bununla da o, bir tərəfdən mətnşünaslıq fikrinin inkişafına böyük təkan vermiş, digər tərəfdən isə klassik ərəb poeziyasının ən dəyərli incilərindən sayılan bu əsərlərin düzgün mətnlərinin qorunub saxlanması və onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında Ərəb ədəbiyyatı qarşısında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun bu xidmətləri ərəb alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bununla əlaqədar Fəxrəddin Qabavə belə yazır: "Həqiqətən o, dil və ədəbiyyat sahəsində alim idi. Elmi və təcrübəsi ilə öz sələflərinin əsərlərindən ən yaxşısını və faydalısını seçərək, onların (mətnlərinin-Ş.K.) nöqsanlarını göstərmiş, sonra isə seçilmiş əsərlərdən vahid bir kitab yaratmaq üçün həmin mətnləri nizama salmışdır. Bu gün adlarından başqa heç nə bilmədiyimiz, ilk əsilləri itmiş bir çox əsərlər onun (Xətib Təbrizinin-Ş.K.) bu işi ilə əbədiləşdirilmişdir. O, ədəbi irsin mühafizəsində elmə və alimlərə böyük xidmət göstərmişdir" (196, 221).

Xəti Təbrizinin Əbu Təmmamın "Divan"ına yazdığı şərhin tənqidi mətnini tərtib və nəşr etdirmiş Məhəmməd Əbdüv Əzzam yazır: "Xətib Təbrizi bu şərhini ilə ədəbiyyatçılar qarşısında möhtəşəm və ölməz xidmət göstərmiş, Əbu Təmmamın şerlərini əvvəldən axıra qədər bir yerə toplamışdır" (232, 27).

Xətib Təbrizinin tərtib və şərh etdiyi mətnlər klassik ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsində ən mötəbər məxəzlərə çevrilmişdir. Ərəb tədqiqatçıları bir çox problem və çətinliklərin həllini məhz bu məxəzlərdə tapmışlar. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Taha Hüseynin rəhbərliyi altında Əbu-l-'Əla əl-Mə'ərrinin "Siqt əz-zənd" adlı şerlər divanına Xətib Təbrizi, Abdulla bin Məhəmməd bin Seyyid əl-Batli-yusi və Qasim bin Hüseyn bin Məhəmməd əl-Xarəzminin yazdıqları şerhlərin tənqidi mətnlərini hazırlamış ərəb tədqiqatçıları Mustafa Səqa Əbdüssələm Harun, İbrahim Əbyari, Əbdürrəhim Mahmud və Həmid Məcid öz müqəddimələrində belə yazırlar: "Mətnin (Divanın -Ş.K.) mənbələrini tutuşdurarkən, rəvayətlərdə biri-birinə müxalif olan bəzi nüsxə fərqlərinə rast gəldik. Bu fərqlərin aydınlaşdırılmasında və haşiyələrdə onların göstərilməsində əksər hallarda Təbrizinin rəvayətinə (nüsxəsinə-Ş.K.) söykənmişik" (203, 8).

Buna görə də uzun əsrlərdən bəri klassik ərəb ədəbiyyatının ən dəyərli inciləri Xətib Təbrizinin topladığı və tədqiq etdiyi mətnlər əsasında öyrənilir. "Doqquz əsrdir ki, klassik ərəb poeziyasının ən gözəl nümunələrinin mətnləri elm aləminə Xətib Təbrizinin müəyyənləşdirdiyi variantlarda təqdim olunur" (39, 36-46).

Son dərəcə böyük təcrübəyə və hərtərəfli dərin biliyə yiyələnən Xətib Təbrizi hələ XI əsrdə elmi mətn tərtibi sahəsində son dərəcə gərgin və məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, orta əsr mətnşünaslığı fikrinin inkişaf etdirilib, yeni bir mərhələyə yüksəldilməsində ölçüyə gəlməz dərəcədə böyük əməyi olmuşdur. Hər hansı bir əsərin mətninin tərtibində, hər şeydən öncə, onun başlıca mənbələri olan ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müqayisəli araşdırmalara söykənmişdir. Bu araşdırmalar zamanı o, əsərin əlyazma mənbələrinə tənqidi yanaşmış, tərtib etdiyi mətnin mümkün dərəcədə düzgün və təhriflərdən xali olması üçün bütün bilik və bacarığını səfərbər etmişdir: "O, mətnlərin tam şəkildə (təhriflərdən-Ş.K.) təmizlənməsinə çalışmış, yaxşını pisdən (düzgünü səhvdən-Ş.K.) fərqləndirmək üçün onlara tənqid kriteriyası ilə yanaşmışdır" (196, 215).

Xətib Təbrizi mətni üzərində tədqiqat işi apardığı əsərin əlyaz-

ma mənbələri ilə yanaşı, ona yazılmış şerhləri də bu araşdırmaya cəlb etmiş və onlardan lazımı qədər tənqidi surətdə faydalanmışdır. Orta əsr şerhlərində əsərin bütün misraları sadalanaraq, hər biri ayrılıqda izah edildiyindən əsərin tam mətni orada öz əksini tapırdı. Özünün "Şərh əl-qəsaid əl-aşar" əsərinin xütbəsində qeyd etdiyi kimi, bu və ya digər əsəri onun əlyazma mənbələri və ona yazılmış şerhlər, eləcə də digər məxəzlər əsasında tənqidi surətdə araşdırmaqda əsas məqsədi bu əsərin düzgün mətnini tərtib etməkdən və onlara geniş şerhlər yazmaqdan ibarət olmuşdur. O, hələ XI əsrdə özündən əvvəl və öz dövründə yazıb-yaratmış şairlərin əsərləri ayrı-ayrı kətiblər və ədəbi cərəyanlar tərəfindən ciddi təhriflərə və dəyişmələrə uğradıldığını müşahidə etdiyinə görə, elmi yaradıcılığını bu əsərlərin "müalicəsinə" yönəltdirmişdir. "Onun (Əbu Təmmamın-Ş.K.) şerhləri o qədər çətin dildə yazılmışdır ki, şairin divanını sonradan köçürən nasixlər çoxlu səhvlərə yol vermiş, Əbu Təmmamın vermək istədiyi mənalara dəyişdirmişlər. Digər tərəfdən şairin ərəb şerhinə forma və məzmun cəhətdən gətirdiyi yenilik, köhnə şer qaydalarından kənara çıxması, ərəblərə tanış olmayan yeni fikirlər irəli sürməsi alimlərin də diqqətini cəlb etmiş, onlar Əbu Təmmamın sənətkarlığına qiymət verməkdə bir-birinə zidd iki böyük cəbhəyə ayrılmışlar. Buna görə də onlar öz nöqtəyi-nəzərlərinə uyğun olaraq şairin beytlərini dəyişdirir, yaxud da onları təhrif olunmuş şəkildə izah edirdilər" (64, 51-52). Mətnləri belə təhriflərdən təmizləmək, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə salmaq və düzgün şerhini vermək üçün Xətib Təbrizi araşdırdığı əsərin daha çox mükəmməl və dolğun əlyazma nüsxələrini əldə etməyə çalışmışdır. O, "İxtiyarat əl-Mufaddal" toplusunun mətnini tərtib edərkən əl-Ənbəri və əl-Mərzuqənin yazdığı şerhlərlə yanaşı, "əl-Mufaddaliyyat"ın beşdən çox nüsxəsindən istifadə etmişdir. Hər hansı bir əsərin mətninin tərtibi böyük əmək və bilik tələb edən ağır bir elmi proses olduğunu Xətib Təbrizi dəfələrlə qeyd etmişdir. Bununla əlaqədar o, Əbu Təmmamın "Divan"ına yazdığı şərhin müqəddiməsində qeyd edir ki, "şerhin tənqidi onu yazmaqdan çətindir" (232, 2).

Mətnin tərtibində nüsxə fərqlərinin göstərilməsi mətnşünaslığın ən əsas metodiki üsullarından biridir. Nüsxə fərqlərini göstərmədən bu və ya digər bir tədqiqatçının mətn üzərində apardığı araşdırmalar, qəbul etdiyi mühakimələr və söykəndiyi üsullar haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkün deyildir. Nüsxə fərqlərini mətnin elmi-mə-

rarkən qarşıya çıxan fərqli cəhətlərin və məsələlərin müəyyənləşdirilməsində və dəqiqləşdirilməsində, eləcə də qəbul etdiyi qərarlarda elmi müddəalara söykənməli və tədqiqatla bağlı bütün məsələlər şərh edilməlidir. Çünki hər bir abidənin mətninin tarxi dedikdə, istənilən bir şairin və ya yazıçının yaşadığı cəmiyyətlə bağlı onun ideyalarının və bədii təxəyyülünün tarixi başa düşülür. Buna görə də, həmin ideya və bədii təxəyyülü mümkün dərəcədə müəllif iradəsinə yaxın şəkildə vermək üçün mətnşünasdan geniş əhatəli bilik dairəsi və gərgin elmi araşdırmalar tələb olunur. Mətnşünas yalnız faktları göstərməklə kifayətlənməməlidir, eyni zamanda onları şərh etməli, meydana gəlmə səbəblərini açıqlamalıdır. Mətnşünas yalnız əsərin mətnində yol verilmiş təhrifləri üzə çıxarmaqla kifayətlənməməlidir, eyni zamanda onların meydana gəlmə səbəblərini müəyyənləşdirərək, izah etməlidir.

Yalnız əsərin bütün əlyazma nüsxələrinə söykənən kompleks və hərtərəfli şəkildə aparılan araşdırmalar nəticəsində tərtib edilən elmi-tənqidi mətn müəllif iradəsini ifadə edən ən etibarlı mətn ola bilər.

1. Adilov Məmməd. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı. 2002.
2. Adilov M., Məmmədbağiroğlu Ə. Azərbaycan əlyazmalarında filiqranlar. Bakı. 2001.
3. Azadə R. Nizami Gəncəvi. Bakı. "Elm". 1979.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1 c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
5. Azərbaycan məhəbbət dastanları (Tərtib edənlər: M. Təhməsisib, Fərzəliyev, İ. Abbasov, N. Seyidovdur). Bakı. "Elm". 1979.
6. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. VIII c. Bakı. "Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası". 1984.
7. Azərbaycan tarixi. 1 c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1958.
8. Anar. Dədə Qorqud dünyası.- "Azərbaycan". №11. Bakı. 1985.
9. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı. "Elm". 1980.
10. Araslı H. Məhsəti.- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1 c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
11. Araslı H. Məhsəti rübailəri.- Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı. "Azərənşr". 1940.
12. Araslı H. Məhsəti xanım və onun rübailəri.- Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı. "Azərənşr". 1957.
13. Araslı H. Giriş.- Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı. "Elm". 1981.
14. Araslı H. Füzuli əsərlərinin nəşri haqqında.- Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 1 c. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1958.
15. Qasımsadə F. M.F. Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı. «Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı». 1962.
16. Qafar Kəndli Həriscə. Xaqani Şirvani. Bakı. «Elm». 1988.
17. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabının tarixindən.- Əlyazmalar xəzinəsində. VIII c. Bakı. "Elm". 1987.
18. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibi.- İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. 1 c. Bakı. "Elm". 1973.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
I fəsil: Azərbaycan mətnşünaslığının təşəkkülü və inkişafı.....	8
II fəsil: Orta əsrlər Azərbaycan əlyazma kitabı və kitabçıları	66
§1. Azərbaycan əlyazma kitabının yaranması və inkişafı.....	66
§2. Katib təhrifləri və onları doğuran başlıca amillər.....	84
III fəsil: Mətnin əlyazma nüsxələrinin elmi təsviri.....	115
§1. Orta əsr Azərbaycan kitabxanalarının aqibəti.....	115
§2. Əlyazmaların elmi təsviri.....	149
IV fəsil: Mətnin mənbələrinin tədqiqi	165
§1. Mətnin bir nüsxə əsasında tədqiqi	165
§2. Mətnin iki və daha artıq nüsxələr əsasında tədqiqi.....	176
V fəsil: Mətnin atribusiyası	186
§1. Əsərin tarixinin müəyyənləşdirilməsi	186
§2. Əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi (atribusiya)	189
VI fəsil: Tərcümə mətnlərinin tədqiqi	213
§1. Azərbaycanda orta əsr tərcümələri və onların başlıca xüsusiyyətləri.....	213
§2. Tərcüməçinin və tərcümənin orijinalının müəyyənləşdirilməsi	226
VII fəsil: Mətnin nəşrə hazırlanması	236
§1. Nəşrin növləri	236
§2. Mətnin tərtibi	242
§3. Elmi-məlumat aparatının tərtibi.....	245
Nəticə.....	285
Ədəbiyyat.....	287

Yığılmağa verilib: 4.01.2003.

Çapa imzalanıb: 27.03.2003.

Kağız formatı: 60x84 1/16.

Şərti çap vərəqi: 19,25.

Tiraj: 500. Qiyməti: Müqavilə ilə.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Müəssisənin direktoru: N.B.Məmmədli.

Tel.: 97-16-32; 27-44-61; 311-41-89